

ПРЕХОДЪТ ОТ КАМЕННИ И РОГОВИ СЕЧИВА/ ОРЪЖИЯ КЪМ МЕДНИ/МЕДНОСПЛАВНИ СЕЧИВА/ОРЪЖИЯ, ИЗВЪРШЕН ЗА ПРЪВ ПЪТ В ЧОВЕШКАТА ИСТОРИЯ В СЕВЕРОИЗТОЧНАТА ЧАСТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ VI-V ХИЛ. ПР.Н.Е.¹

Ставри Топалов

Това изследване си поставя за цел да предложи нови възможности за по-точно установяване в коя част от земите на Балканския полуостров за първи път в човешката история са били изработвани чрез отливане известните понастоящем най-ранни медни сечива/оръжия без отвори за дръжка (отбелязвани по-нататък като медни брадви-длета) и най-ранните медни брадви-чукове с отвори за дръжка (отбелязвани по-нататък като медни брадви-чукове). За целта извършваме съпоставки на формите на съществуващите дотогава и използваните и след това в североизточните райони на Балканския полуостров каменни брадви-длета² без отвори за дръжка (отбелязвани по-нататък като каменни брадви-длета) и каменните брадви-чукове с отвор за дръжка (отбелязвани по-нататък като каменни брадви-чукове) и създаваните чрез отливане имащи подобна форма най-ранни медни брадви-длета и най-ранни медни брадви-чукове. Поради това, че най-ранните според проучванията ни прототипи на медни брадви-чукове имат леко

¹ Настоящото изследване включва част от вече публикуваните виждания на автора до 2022 г. В него са добавени някои от извършваните при проучванията му съпоставки между известните най-ранни каменни и рогови сечива/оръжия и създаваните първоначално по тяхно подобие първи отливани медни и медносплавни сечива/оръжия, подготвени за цялостно представяне след добавяне на резултатите от предстоящото изследване състава на метала на екземплярите от собствената му тематична сбирка.

² Част от каменните брадви-длета се определят и като изработвани с цел използването им като копачи/мотики и дори за употребата им вместо сохи при оране. Възприели сме само означението им като брадви-длета.

огъната форма, наподобяваща масово използваните в този район и по същото време рогови брадви-чукове (Топалов, 2020, 137–352; Топалов, 2022 I, 53–171; Топалов, 2022, 15–114), ще направим необходимите сравнения и с формите на съвместно намираните с тях огънати рогови брадви-чукове. Смятаме тази последна съпоставка за наложителна, тъй като тя предоставя нови съществени доказателства към правените досега изводи в кои райони на тогавашния свят е достигнато до създаването за първи път в развитието на човечеството на различните прототипи и типове тежки ляти медни сечива/оръжия.

Отначало ще отбележим, че при изработването на неолитните и халколитните каменни сечива техните създатели обикновено са се придържали към първично съществуващата форма на използвания каменен материал, т. е. към неговата намерена/добита първоначална форма и големина. Поради това няма достатъчно ясно изразено и стриктно спазвано оформление на различните типове каменни сечива/оръжия изработвани чрез изчукване и последващо изглаждане. Въпреки това наблюденията ни показват, че в отделни райони от североизточната част на Балканския полуостров каменните сечива/оръжия се изработват с придържане към няколко предпочитани основни форми и големини, част от които коментираме в хода на работата си.

По-ранно произвежданите каменни сечива/оръжия обикновено са недобре изгладени и не са полирани, като са изработвани и по-масивни. Голяма част от по-късно изработваните сечива/оръжия са значително по-добре изгладени, като в много случаи те са допълнително полирани. Въпреки това, не следва да се прави тяхното категорично разграничаване по начина им на изработка. По това време във всички райони се използват и недобре изработвани сечива/оръжия, обикновено създавани в малките населени места от недостатъчно квалифицирани изпълнители и те са предназначени за задоволяване на техните непосредствени всекидневни нужди от различни каменни сечива. Вероятно в началото качествено изработваните сечива/оръжия са били притежания предимно на заемащите престижни позиции сред своите съвременници и са представлявали израз на тяхната икономическа, политическа или религиозна власт. Макар и по-късен пример за това са някои отделни прецизно изработени каменни изделия, известни от погребенията във Варненския некропол. С усъвършенстване на уменията за обработка на каменните материали и поради използването на подобни каменни изделия и като средство за размяна/търговия се достига до по-прецизна изработка на почти всички по-късни типове каменни сечива/оръжия.

Установено е че най-ранните известни каменни сечива са без отвори за дръжка и по формата си имат значително сходство с по-късните брадви-длета. За най-ранно създадени каменни сечива/оръжия с отвор за дръжка се приемат каменните боздугани, като повечето изследователи смятат, че едновременно с тях се изработват и първите каменни двойни чукове. Малко по-късно се изработват и първите каменни брадви-чукове, които се налагат като най-употребяваните каменни сечива/оръжия с отвор за дръжка. Тъй като най-ранни медни масивни ляти сечива/оръжия са намерени във Варненския некропол, както и на територията на Варненската цивилизация³ (*кратък преглед с отбелязване на извършваните дотогава приноси проучвания в тази област в Топалов, 2023/1, 1–34, доклад подготвен през 2020 за конференция в Пловдив, неизнесен поради невъзможност за участие на автора, изнесен на конференция “Българознание” на 13.05.2023, придружен със съпътстващата доклада импровизирана изложба на коментирани в него археологически материали от сбирката на автора, под печат*), а това са лятите медните брадви-длета и лятите медните брави-чукове, ще потърсим съществува ли заимстване в техните форми от използваните в този район по-ранни подобни каменни и рогови сечива/оръжия. На настоящия етап на проучване издирваме сведения за използваните по същото време каменни и рогови сечива/оръжия в други райони, считани според нас неправилно за осъществили за първи път в човешката история мащабен добив на медна руда и отливане на най-ранните медни сечива/оръжия със същите форми, каквито имат тези от североизточната част на Балканския полуостров.

Едни от най-ранните каменни сечива/оръжия са сравнително добре проучените и сравнително добре датирани досега каменни брадви-длета.

³ В публикуваните ни досега проучвания обръщаме внимание, че използваме възприетото през последните десетилетия наименование “Варненска цивилизация”. Това е част от създалата се в равнините крайбрежия на някогашното сладководно езеро/море на мястото на настоящото Черно море общност от хора, обитаваща до VII хил. пр. н. е. предимно земи понастоящем намиращи се на около 50100150 км. във вътрешността на соленоводното в днешни времена Черно море. След т. н. “пробив на Босфора” около 7600 г. пр. н. е. част от нейното население, бягайки от прииждащите води, достига до своята нова обитаема територия, а именно земите на съвременните крайбрежия от североизточната част на Балканския полуостров. В тези земи понастоящем са намирани и се намират археологическите доказателства за приноса на нейното население в развитието на човешката цивилизация. Очакваме изследователите, защитаващи различни наименования на коментираната ранна халколитна цивилизация, да предложат и наложат едно нейно приемливо кратко название, което недвусмислено да показва създаването и съществуването на тази непозната допреди 50 години цивилизация в североизточната част на Балканския полуостров през VII в. пр. н. е. (подробно разглеждане в Топалов, 2019, 169180; Топалов, 2020, 2751; Топалов, 2021; Топалов, 2022; Топалов, 2022.1, 3). Според нас нейното точно разширено наименование би следвало да бъде “халколитната цивилизация от североизточната част на Балканския полуостров от VII в. пр. н. е.”.

Те са изработвани от имащи подходящи размери и състав камъни, като се класифицират предимно по използваните видове каменни материали, различията във формите, прецизността на обработка и степента на доработка на отделните екземпляри. Изхождайки от известните ни публикации, сравнително малка част от намираните при редовни археологически проучвания предмети са достатъчно прецизно изработени и същевременно достатъчно запазени за да бъдат по-правилно датирани чрез изхождане и от начина им на изработка, както и за да се определят по-точно районите, в които се оформят по подобен начин техните форми. В публикациите предимно се дават само рисунки на отделните екземпляри, но не и техните фотоси, като липсват някои от нужните проекции, допълнителните сечения, данните за вида на каменния материал от който са изработени, теглата, някои от размерите и т. н. Това не подпомага продължаването на техните проучвания, трудно осъществимо и поради обичайните административни затруднения при изискванията да се предоставя възможност за разглеждане на тези сечива/оръжия, съхраняващи се предимно в непредставените в експозициите материали от музейните сбирки.

Почти същото може да се отбележи и за каменните брадви-чукове с отвор за дръжка. Обобщаващото им проучване не е публикувано (*дисертационния труд, основно разглеждащ материалите от бронзовата епоха, Николов, 2011*) и не може да се използват метрологичните данни за археологическите материали, а само текста от автореферата, където липсват рисунките на коментираните 505 екземпляра, както и сведенията в кои музеи се намират, т. е. в кои райони най-вероятно те са намерени. Част от малкото каменни брадви-чукове от по-ранните епохи са публикувани (*последно проучване Бояджиев, 2014*), но също липсват някои от необходимите данни за продължаване на проучванията.

Насочеността на настоящото проучване е пряко свързана със съпоставяне на формите на каменните брадви-длета и каменните брадви-чукове с формите на медните брадви-длета и медните брадви-чукове, които са намирани и вероятно в повечето случаи са изработвани в близки райони от тяхното местонамиране в България. Както отбелязахме, поради недостатъчната публикувана и трудно достъпна информация за намиращите се в музейните фондове археологически материали, в проучването използваме с предимство материали от създаваната в продължение на десетилетия собствена тематична сбирка, както и изводи от продължителните ни наблюдения върху не-малкото намиращи се в български граждани (част от които колекционери) различни видове каменни, рогови, медни и медносплавни сечива/оръжия. Този подход използваме и при извършваните им съпоставки

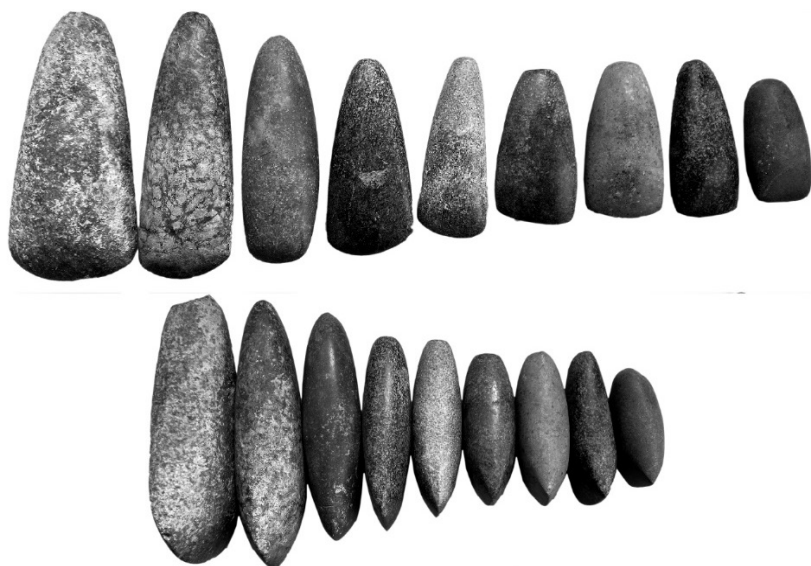
с медните бравди-длета и медните бравди-чукове. След влизане в сила на новия Закон за културното наследство считаме за коректно в извършваните от нас проучвания да представяме фотоси и метрологични данни на материали от собствената сбирка, създавана с идеята да съдържа поне по един екземпляр от всеки вид сечива/оръжия, по възможност и на техните основни разновидности във форми и тегла, като рядко представяме екземпляри от други частни сбирки.

Имайки възможност през годините да разглеждаме част от непопадналите в музейните колекции каменни, рогови, медни и медносплавни сечива/оръжия, събирахме и информация в кои райони те са били намирани. В повечето случаи сме получавали едни приблизителни сведения за тяхното местонамиране, или за районите от които те са били придобити от последните им притежатели, като обикновено ни е посочвано име на някое населено място или област от страната. Поради това смятаме, че следва да се използва с необходимите резерви даваната в това проучване подобна информация, възможно и част от някои от направените на тяхно основание изводи. Според нас тази информация отразява сравнително коректно едни по-обширни територии от предоставяните ни в сведенията за местонамиране на коментираните от нас сечива/оръжия, даващо възможност за разширяване на извършваните досега и в бъдеще проучвания.

На **обр. 1.1** и **1.2**. представяме общи фотоси на използваните предимно през неолита и халколита каменни бравди-длета от собствената ни сбирка. Изхождайки от тази сбирка и разгледаните от нас през годините непопаднали в обществените колекции подобни предмети имаме основания да предполагаме, че по своята форма на изработка (вероятно частично съвпадаща и с времето на масовото им използване) и дори по доминиращото им разпространение основно в два сравнително обособени райони в земите от североизточната част на Балканския полуостров, те могат да се разглеждат като съставлящи две основни групи. Според нас съществува и една междинна подгрупа, която тук няма да коментираме. Това ни виждане следва да се приема с резерви, тъй като е следствие от интересите ни в началото на колекционерската и проучвателната ни дейност да издирваме и да разглеждаме по-подробно предимно много добре изработвани и запазени екземпляри, част от които изработвани от специално подбирани каменни видове. Подобни престижни сечива/оръжия са използвани като политически и религиозни символи/жезли, като средства за обмяна/търговия и поради това е възможно да произхождат и от отдалечени от местонамирането им райони.

1.1. Най-ранно изработваните масивни каменни бравди-длета

общ фотос на част от група най-ранно изработвани масивни каменни бравди-длета (определени от някои изследователи като калъпести) (горен ред – ширина, долен ред – дебелина) от сбирка Топалов, подредени отляво надясно в низходящ ред на теглата им, като на обр. 1.1 е представена само поредицата с тегла от 1442 г до 297 г, а фотосите и метрологичните данни на много добре запазените екземпляри от сбирката са дадени в предшестващите ни проучвания (например Топалов, 2022, 197–264).

Към първата група (представена на общ **обр. 1.1**) отнасяме предимно тежките масивни каменни бравди-длета, имащи удължена спрямо ширината си форма. Според нас подобни бравди-длета се намират предимно в района на северозападна и централна България. Обикновено те са изработвани с недостатъчно добре огладено тяло. Още веднъж обръщаме внимание, че в зависимост от наличния в конкретните случаи каменен материал е извършвано и оформянето на неговото тяло. Това означава, че не всички подобни бравди-длета следва да се приемат за принадлежащи към тази група и да се считат за изработвани само в района на тяхното по-групирано местонамирне. По-точно тяхно определяне може да се осъществи при обобщено разглеждане на състава на използваните каменните видове в различните райони на страната.

Към втората група (представена на общ **обр. 1.2**) отнасяме предимно каменните бравди-длета, имащи по-малка дължина спрямо значително уширено и сравнително по-плоско тяло. Според наблюденията ни подобни бравди-длета се намират предимно в района на североизточна България. Следва да се отбележи, че в централите райони на България се намират почти еднакъв брой бравди-длета от двете коментирани дотук групи.

1.2. Каменни брадви-длета имащи сравнително малка дължина спрямо уширеното им и по-плоско тяло

общ фотос на част от група каменни брадви длета (горен ред – ширина, долен ред – дебелина), имащи сравнително малка дължина спрямо уширеното им и по-плоско тяло от сбирка Топалов, подредени отляво надясно в низходящ ред на теглата им, като на обр. 1.2 е представена само поредицата с тегла от 836 г до 283 г, а фотосите и метрологичните данни на много добре запазените екземпляри от сбирката са дадени в предшестващите ни проучвания (например Топалов, 2022, 197–264).

Според нас използваните каменните брадви-чукове могат да бъдат класифицирани също в две съществени групи, като се вземе под внимание преди всичко какво е тяхното основно предназначение. На **обр. 2.1** и **2.2** представяме общи фотоси на използваните предимно през неолита и халколита каменни брадви-чукове от собствената ни сбирка.

Към първата група (представена на общ **обр. 2.1**) отнасяме използваните най-често изработвани и употребявани предимно като сечива каменни брадви-чукове. Те имат съобразена с формата на използвания камък обикновено квадратно или правоъгълно масивно тяло, късо (т. е. заострено под тъп ъгъл) острие с голяма работна дължина на режещата част, понякога не са обработени прецизно, обикновено не са с добре загладени повърхнини и са изработвани от различни, често пъти не особено подходящи за целта породи камъни. Скосеното острие дава възможност за нанасяне на силни удари за отрязване на сравнително малки части от обработваната дървесина. Дългото заострено и нешироко острие може да се счупи при нанасяне на подобни силни удари и затова според нас такива брадви-чукове не се изработват с цел използването им като сечива. Представителите на тази група се изработват в различни големини/тегла, като именно към тях принадлежат и екземплярите с най-големи тегла достигащи до 2,5–4,0 кг.

2.1. Най-ранно изработваните предимно като сечива масивни каменни брадви-чукове

общ фотос на част от група най-ранно изработвани предимно като сечива масивни каменни брадви-чукове (определяни от някои изследователи като калъпести) от сбирка Топалов, подредени отляво надясно в низходящ ред на теглата им, като на **обр. 2.1** е представена само поредицата с тегла от 2700 г до 226,2 г, а фотосите и метрологичните данни на много добре запазените екземпляри от сбирката са дадени в предшестващите ни проучвания (*например Топалов, 2022, 197–264*)

Към втората група (представена на общ **обр. 2.2**) отнасяме използваните предимно като оръжия и като престижни символи каменни брадви-чукове. Те имат съобразена с предназначението им форма, а именно удължено и неособоено масивно тяло, удължено (заточено под остър ъгъл) острие, малка дължина на режещата част на острието, прецизна изработка (понякога с украса), добре или много добре полирани повърхнини и често са изработвани от специално подбрани каменни видове, включително имащите ефектен цвят, но не и твърдост и износоустойчивост. Обикновено теглото и формата им са съобразени предимно с изискванията за използването им като оръжия и жезли, поради което те са само с необходимата за тази цел форма и неголямо тегло.

2.2. Най-ранно изработваните предимно като оръжия и властови символи каменни брадви-чукове

общ фотос на част от група най-ранно изработвани предимно като оръжия и властови символи каменни брадви-чукове от сбирка Топалов, подредени отляво надясно в низходящ ред на теглата им, като на **обр. 2.2.** е представена само поредицата с тегла от 260,8 г до 70,9 г, а фотосите и метрологичните данни на много добре запазените екземпляри от сбирката са дадени в предшестващите ни проучвания, мащаб 1:2 (например Топалов, 2022, 197–264)

Обикновено се приема, че каменните брадви-чукове се изработват и използват предимно през бронзовата епоха, т. е. в периода от средата на IV до I хил. пр. н. е., тъй като при намирани подобни екземпляри около тях има предимно така датирана керамика. Смятаме, че значително по-рано е започнала изработката и използването на каменни брадви-чукове, като един довод е намирането в погребенията от Варненския некропол на екземпляри с доказани датировки 4,600–4,400 г. пр. н. е. Подобни много ранни сечива/оръжия се използват продължително до тяхното счупване или износване и поради тази причина сравнително рядко се намират сравнително добре датирани най-ранно изработвани подобни екземпляри. Наблюденията ни показват, че са изработвани не-малко подобни каменни брадви-чукове, тъй като се намират много фрагменти от тях (например като дадените на **обр. 2.3** от сбирката ни). Според нас някои от тези фрагменти представляват части от ранни каменни двойни брадви от типа използван предимно като оръжия, тъй като те са с по две пробивни, а не две сечащи остриета (Топалов, 2022, 228–229).

2.3 Фрагменти от каменни брадви-чукове и каменни двойни брадви

общ фотос на група фрагменти от каменни-брадви и каменни двойни брадви от сбирка Топалов, обр. 2.3

Наблюденията ни върху ненамиращите се в обществените колекции каменни брадви/длета и предимно на значително повече интересуващите ни за това проучване каменни брадви-чукове с отвори за дръжка, показват съществуването на известно различие в начина на оформяне на телата им основно в два района на България. В северозападните райони телата им са изработвани преобладаващо с по-масивни и с по-къси форми, докато в североизточните райони телата са изработвани предимно по-малко масивни и с предимно удължени форми. Още веднъж обръщаме внимание, че в зависимост от наличния във всеки отделен случаи каменен материал, използван за обработка е извършвано и оформянето на неговото тяло, като това следва да се има предвид при всеки конкретно разглеждан случаи.

Тъй като според нас има пряко заимстване на формите на най-ранните медни брадви-чукове от много разпространените именно в земите на Варненската цивилизация рогови брадви-чукове, ще представим тяхното описание и фотоси. Обикновено те се изработват от леко извитите горни части на определени видове еленови рога. В повечето случаи острието на рога се отрязва, като тази част на роговия материал се обработва и оформя като острието на брадвата-чук. По-широката част на рога се обработва до оформянето и като сравнително широка плоскост, представляваща чука на брадвата-чук. В близост до плоскостта на чука, в по-дебелата част на използвания рогов материал се оформя правоъгълен отвор за закрепване на дръжката. Възможността да се направи правоъгълен отвор е основно предимство на роговите брадви-чукове спрямо каменните, при които поради начина на изработване на отвора той е кръгов. Следва да се отбележи, че съществуват екземпляри, при които разположението на двата работни краища спрямо използваната рогова част са разменени, както и че понякога отвора за дръжка е кръгъл.

На една колекционерска сбирка разгледахме изработен от огънат еленов рог предмет, който вероятно е бил изработен като оръжие. В дебелината му част се намираше острие с полукръгова форма, представляващо режещата и част. В близост до тази режеща част се намираше правоъгълен отвор за дръжка. Остатъкът от имащата много малък диаметър отчупена срещуположна част можеше да се възприема като остатък от необработеното острие на еленовия рог. За съжаление не можахме да придобием този предмет и пропуснахме възможността в тематичната ни сбирка да има ранен вариант на изработена от еленов рог вероятна двойна брадва с едно сечащо и едно пробивно остриета.

Поради масовото едновременно използване на каменни, рогови и медни брадви-чукове в земите от североизточната част на Балканския полуостров през разглеждания в проучването период, представяме на **обр. 3.1, 3.2 и 3.3** фотоси на намиращи се в обществени и частни сбирки рогови бради-чукове с цел облекчаване извършваните съпоставки.

На **обр. 3.1** представяме общ фотос на използваните предимно през неолита и халколита брадви-чукове от еленов рог от Голямо Делчево.

3.1 Рогови брадви чукове от североизточната част на Балканския полуостров

фотоси на рогови брадви-чукове от Голямо Делчево, съхранявани в Историческия музей Варна с инв. номер I 3894, с дължини съответно 260 мм., 162 мм. и 164 мм. (*Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*, 2004, 78, 100a, b, c) **обр. 3.1**

На **обр. 3.2 и 3.3** представяме фотоси на използваните предимно през неолита и халколита брадви-чукове от еленов рог от собствената си сбирка (*Топалов, 2022, 265–267*).

брадва-чук от еленов рог с отвор за дръжка, тегло 54,65 г, дължина 115 мм, дебелина макс 29 мм, ширина острие 27-37 мм, правоъгълен отвор 8-17/18 мм, местонамиране Разградско, сбирка Топалов, мащаб 1:2, обр. 3.2

брадва-чук от еленов рог с отвор за дръжка, тегло 77,7 г, дължина 111 мм, дебелина макс 27 мм, ширина 23 мм, правоъгълен отвор 8-16 мм, местонамиране Плевенско, сбирка Топалов, мащаб 1:2, обр. 3.3

С публикуване на каменните, роговите и медните сечива/оръжия от Варненския некропол, между които се намират медни брадви-длета и ранни прототипни екземпляри, както и малко по-късните разновидности медни брадвичукове, всичките датирани за изработвани най-късно около средата на V хилядолетие пр. н. е.⁴ и при последващите ги проучвания намерените там медни сечива/оръжия бяха определени като принадлежащи към най-ранните създадените ляти масивни медни предмети.

До публикуването на намираните в района на Горна Струма медни брадвидлета и медни брадвичукове (Čochadziev, 1989, 11–14; Михайлов, 2008, 35–46) приемахме, че намираните в североизточната част на Балканския полуостров и основно във Варненския некропол медни брадвидлета, леко огънатите медни брадвичукове и медните прототипи на лекоогънати двойни брадви с едно режещо и едно пробивно острие са най-рано изработваните

⁴ Обръщаме внимание за възможността подобни най-ранни екземпляри да са отливани значително по-рано. Според проф. Х. Тодорова "... Необходимо е било почти половин хилядолетие, за да може Югоизточна Европа да акумулира достатъчно количество метал, така че неговото присъствие да може да бъде доловено и по археологически път..." (Тодорова, 1986, 145). Доводи за по-ранната им изработка сме представили в някои свои по-ранни проучвания (Топалов, 2022, 80-83).

подобни медни сечива/оръжия. Основания за това бяха ранното датiranje на създаването на некропола, намерените много големи количества медни сечива/оръжия и украшения, между които и първите големи количества различни типове златни предмети, както и наличието в близките района на най-рано разработваните големи рудни находища, разположени в източното Средногорие (района в близост до Стара Загора, основно Ай-Бунар) и в района на Странджа (*публикациите на Иванов, Черних, Тодорова и Димитров от които ще отбележим Черних, 1978; Тодорова, 1986; както и същественото проучване на Димитров, 2007*). Тези рудни разработки, положили основите на вероятно най-ранното целенасочено мащабно добиване на медна руда в историята, бяха потвърдени и с намирането при археологически разкопки на медна шлака и руда от 6200–5750 г. пр. н. е. в района на медните рудници при Стара Загора (*Лещаков, 2003, 15–17*).

Без да представяме необходимите доводи, ще отбележим че в повечето от известните ни проучвания като най-ранни брадвичукове (брадвите-чукове т. н. тип Плочник) се приемат тези, намирани в по-големи количества към централната част на Балканския полуостров. Но подобни брадвичукове са намирани и в земите от североизточната част на Балканския полуостров, например във Варна и Устра (*Тодорова, 1986, 144*). Според нас сведенията за по-големия брой намерени преди години типове брадвичукове на запад от земите на Варненската цивилизация е повлияло значително за предлагания и досега от повечето изследователи извод за по-ранното начало на рудодобива и отливането на тежки медни сечива/оръжия в района на културата Винча, въпреки многото съществуващи доводи, че това начало е поставено преди това в земите на Варненската цивилизация. Тук ще отбележим само, че в района на културата Винча по това време няма мащабни рудни разработки, т. е. няма добив на собствена мед, няма намерени разновидности на най-ранните известни досега прототипи на медни брадвичукове и няма намерени различаващите се други разновидности/типове медни брадвичукове, каквито понастоящем са намирани и се намират предимно в земите на Варненската цивилизация. Предлаганото сравнение показва колко са неприемливи правените до сега изводи, че в района на културата Винча за първи път в човешката история е било поставено началото на мащабния рудодобив и отливането на най-ранните тежки медни сечива/оръжия (*подробно последно разглеждане в Топалов, 2022, 88–111 с коментиране на известните на автора данни от извършвани проучвания и правени на тяхно основание изводи*).

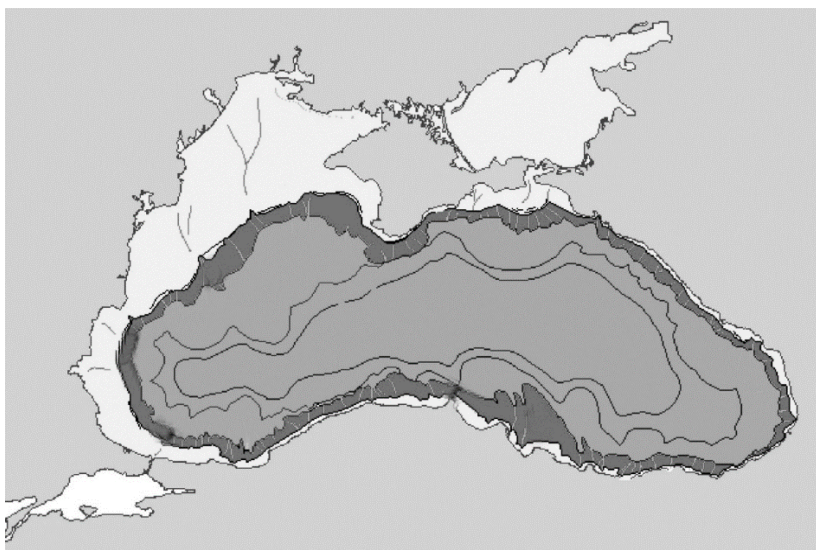
Преди навлизане в съществената част на проучването се налага едно кратко въведение. Основната досегашна постановка при проучване на дотогавашното население на Балканския полуостров и заселването в същите земи на първите преселници, считани за идващи от района на Плодородния полумесец (X–VII хилядолетие пр. н. е.), преселници считани за носители постиженията на най-ранната произвеждаща икономика, т. е. постиженията в областта на земеделието, животновъдството, а след това и в развитието

на металодобива и металообработката, е както следва. Според едни проучвания сравнително малки групи преселници преминават от Мала Азия към Балканите пресичайки Мраморно море и покрай Беломорското крайбрежие достигат на юг до Тесалия и на север, по теченията на Струма, Вардар и Морава до Дунава, където създават културата Винча. Според други проучвания това придвижване е станало изцяло по морски път покрай бреговете на Беломорското крайбрежие до устията на отбелязаните по-горе реки. Според повечето проучванията на наши и чуждестранни изследователи се приема постановката, че именно населението от културата Винча доразвива и разпространява постиженията на населението от района на Плодородния полумесец на Балканския полуостров, като при това има водеща световна роля и в развитието на металургията и металообработката по това време. Тези изследователи приемат, че това ново население в земите на Балканския полуостров продължава да търси плодородни земи и се разселва постепенно на изток от Винча, до достигане след около половин хилядолетие в района на днешното северозападно крайбрежие на Черно море, поставяйки там основите на Варненската цивилизация. При това от тях не се разглежда коректно постановката, защо е трябвало в продължение на десетилетия тези заселници да преодоляват много големи разстояния по морски път и след това да преминават през трудно проходимите високопланински централни райони на Балканския полуостров, за да достигнат до южните равнини на Дунава и от там, по неговото течение след няколко столетия да достигнат до района на днешно Черно море. Изцяло се пренебрегва възможността началото на това разселване да се е извършвало по суша, преди морския пробив от района на Мраморно море (пробива около 6,700 г. пр. н. е. при днешния Боспор) към огромното езеро/море, превърнал това сладководно дотогава езеро/море в днешното соленоводно Черно море. Преди този пробив, на много десетки километри на запад от езерото/море и на още повече десетки километри на север от съществуващото езеро/море, са се намирали огромни равнини без никакви възвишения, а ниската планина Странджа не би била предполагаемата хипотетична преграда за придвижването на преселници на запад и север около бреговете на сладководното езеро/море, както се приема в досегашните проучвания (*например Хаарман, 2015, 14–16, 22–25 с цитиране на извършваните проучвания*). Още веднъж обръщаме внимание за съществуването през VII хил. пр. н. е. край сладководно тогава езеро/море на много големите потопени понастоящем под водите на Черно море равнини до на 50 километра на изток от Странджа и още по-големите потопени равнини до около 100–150 километра на североизток. Това са равнини в които на десетки километри денивелацията на терена е практически незабележима (виж приложената по-долу **Карта 1**), тъй като бреговата разлика между крайбрежието на езерото/море и сегашното Черно море е 100–120 метра и няма никакви пречки за безпроблемно преминаване на север по тогавашния сухоземен път на групи от хора, заедно с тяхната покъщина и домашни животни, както и никакви пречки за

заселването в тези изключително подходящи за тогавашния начин на живот равнини (*тези виждания са подробно разгледани в Топалов, 2019, 169–180; Топалов, 2020; Топалов, 2021 и последно в Топалов, 2022*).

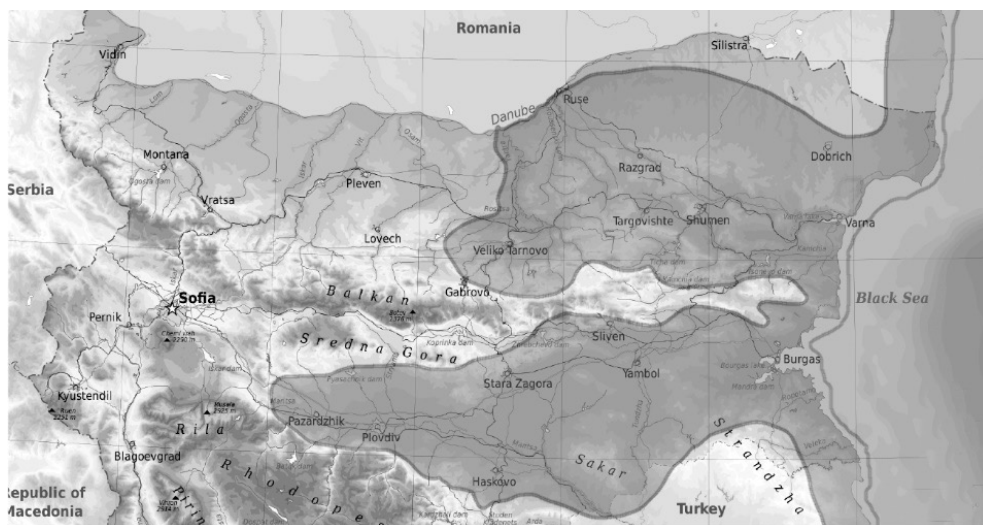
Карта 1 представяща сладководното езеро/море (потъмнен участък) с намиращите се по това време по крайбрежието на водния басейн обширни равнини (белите полета), понастоящем разположени под нивото на Черно море (*Димитров, Димитров, 2003, 56–57*)

В случая не смятаме да коментираме подробно съществуването на най-съществените за това време много благоприятни условия за земеделието и животновъдство именно в подобни равнини около едно огромно сладководно езеро/море, както и големите предпоставки точно в този район да възникне една нова свързана и с езерата/моретата цивилизация, създаваща основите на корабоплаването и всички дейности, свързани с този много значим прогрес на човечеството. Според нас при подобно ранно преминаване на изток от Странджа по равнините/бреговете около тогавашното сладководно езеро/море и при намирането в този район на лесно достъпни медни находища, още тогава в тези земи са възникнали възможности да се осъществи за първи път втория много съществен етап от развитието на произвеждащата икономика, а именно развитието на металургията, металлообработката и морската търговия с метални изделия. Ще отбележим невземаните под нужното внимание факти, че в днешните северни райони на Черно море е установено съществуването на ранни селища от това време, два или три пъти по-големи от съвременните им градове на Месопотамия, както и доказано по-ранното от културата Винча съществуване в района на източната част на Балканския полуостров, при това в сравнителна близост до морето, на културата Караново (*сведения за това съществуват*

дори и в проучването на Хаарман, 2015, 8, 15, 22–27, 30) и намиращите се в сравнително начална фаза на проучвания големи населени места още преди VII хил. пр. н. е. около с. Ябълково, Димитровградско в Мулдава и Долнослав, Асеновградско и достигащи до с. Юнаците, Пазарджишко. Според нас не в района на Винча това е можело да се осъществи за първи път, а в земите на познатата ни понастоящем т.нар. Варненска цивилизация и в съседните и намиращи се под нейното влияние земи, където има условия за развитие на земеделие, животновъдство, добив на сол, медни залежи, условия за създаване на първите метални сечива/оръжия и възможности посредством корабоплаването за осъществяване на значителни търговски контакти, контакти доказани като съществуващи най-малко в северозападната и северната част от земите около Черно море (виж приложената **Карта 2**). Разглеждаме като неправилно съществуващото виждане, според които имаме едно по-късна поява в района на Варненската цивилизация на населението овладяло постиженията на произвеждащата икономика, тъй като там не са намирани останки от най-ранните типове керамични изделия. В случая не се взема под внимание бързото повишаване на нивото на сладководното езеро/море при превръщането му в днешното соленоводно море, когато напускащите своите поселения хора са преминавали десетки и стотици километри, като явно не са имали възможности да носят със себе си тежките употребявани дотогава керамични съдове. Тези съдове следва да се търсят по бившите брегове на сладководното езеро, а не в района в който са отседнали прииждащите нови заселници. Постиганията и възможностите на това население се потвърждават от съществуването на Варненската цивилизация, а по-късно и от създаването пак от техните потомци за първи път в човешката история на новите типове бронзови сечива/оръжия, като лятите сърпове, кухи брадви келте, късните типове двойните брадви и т. н. (Топалов, 2017; Топалов, 2019, 169–180; Топалов, 2020; Топалов, 2021 и последно Топалов, 2022).

Тъй като напоследък отново се публикуват проучвания, според които част от намираните при разкопките на Варненския некропол и в съседни райони медни сечива/оръжия се разглеждат като по-късно създадени от тези намирани на територии в близост до културата Винча, ще представим резултати от направени от нас съпоставки на ранните каменни, рогови и медни сечива/оръжия, предимно на каменните брадви/длета, каменните брадви-чукове, медните брадви/длета и медните брадви-чукове от тези два района, както и направените при това изводи, можещи да се използват в бъдещите проучвания. Тези изводи ще подкрепим с резултати от съпоставката на размерите на рудните разработки, на количествата добивана ранна мед, на постиженията в металургията и металообработката от района на културата Винча и от земите на Варненската цивилизация.

Карта 2, представляваща според проучванията на автора приблизителните територии, включващи земите на т. н. Варненска цивилизация и намиращи се под нейно значимо влияние съседни райони. На картата, като крайбрежни равнини през VI–V хил. пр. н. е., са отбелязани с тъмна контурна линия намиращите се понастоящем до около 20 м дълбочина навътре в Черно море територии, които по това време са представлявали част от тогавашното морско крайбрежие (Топалов, 2022, 4954 с отбелязване на използваните проучвания в тази област).⁵

Проучванията на открития преди близо 50 години Варненски некропол даде възможност да се датират като принадлежащи на същата епоха някои археологически материали, които дотогава се разглеждаха като създавани в значително по-късни времена. Към тях се отнасят и най-ранните известни и от преди това медни брадви-длета, както и най-ранните известни и от преди това медни брадви-чукове от нашите земи. Дотогава те бяха разглеждани като внос от Мала Азия след отливането им в този район около средата

⁵ **Карта 2** дава представа за приблизителните граници в които са намирани и се намират характерните за тези земи най-рано отливани и обработвани медни и златни археологически материали от края на VI до началото на IV хил. пр. н. е. Тя е изготвена на база намираните в близост до съвременното крайбрежие на Черно море и вече публикувани археологически материали (основно от района на Варненския некропол, Дуранкулак, Хотница, Девня и др. обекти), както и от издирената от автора информация за местонамирането на непопаднали в обществените колекции археологически материали (тези от собствената му тематична сбирка и прегледаните от него подобни материали, намиращи се допреди десетина години в български граждани и колекционери). На картата не са отбелязани имена на селища, в близост до които са намирани тези археологически материали, като след едно допълнително преглеждане на непопадналите в обществените колекции материали ще бъде направен опит да се отбележат по-точно районите на тяхното местонамиране. Обръщаме внимание, че не разполагаме с достатъчна издирена от нас информация за намирането на подобни археологически материали в земите от района на Горна Струма, като се надяваме в следващи проучвания да добавим тези сведения, които вероятно ще доразширят района на влияние на т. н. Варненска цивилизация, представляваща всъщност непознатата доскоро цивилизация от североизточната част на Балканския полуостров.

на IV хил. пр. н. е., или като отливани малко по-късно в земите от северо-източната част на Балканския полуостров с използването на вносна мед (*Hartmann, Sangmaister, 1972, 624*). С публикуване на медните сечива/оръжия от Варненския некропол, между които се намират и медни брадви-длета и медни брадви-чукове, доказано отливани най-късно около средата на V хил. пр. н. е., те бяха преопределени като принадлежащи към най-рано създаваните ляти медни сечива/оръжия. Едновременно с тези медни сечива/оръжия от некропола бяха намерени и много каменни и рогови сечива/оръжия, подобни на тези от сбирката ни, предоставяща основния използван археологически материал в това изследване.

Определяните за най-ранни медни брадви-длета могат да се разглеждат като принадлежащи на две имащи подобни форми групи. На **обр. 4.1** и **4.2** представяме фотосите на изработваните най-ранни медни брадви-длета от собствената ни сбирка.

В първа групата влизат най-ранните медни брадви/длета (представени на общ **обр. 4.1**), които имат необичайно масивни форми на телата си (определяни от някои изследователи също като калъпести), форми до голяма степен заимствани от вида на използваните дотогава масивни каменни брадви-длета. Основанията за това се аргументират с резултати от проучванията на Варненския некропол (отбелязван като Варна 1), датиран за използван в периода 4600–4400 г. пр. н. е. В него не са намерени подобни масивни екземпляри, а само считаните за по-късно отливаните не толкова масивни и имащи значително по-малка дебелина последващи типопредставители на медни брадви-длета, илюстрирани по-нататък на **обр. 4.2**. В района на Варненската цивилизация при редовни археологически проучвания са намерени считаните засега за най-ранни медни брадви-длета в друг археологически обект (отбелязван като Варна 3), принадлежащи към вида на отбелязаните по-горе най-ранни екземпляри.

При разглеждане на достъпните ни фотоси на медните сечива/оръжия от Варненския некропол, фотоси направени преди отстраняването на калцираните наслоявания върху тях (*общи фотоси дадени в Иванов, 1978, 112–113*), нямаме възможност да установим достатъчно точно дали са били или не са били използвани по предназначението си, т. е. дали части от остриетата им не са частично затъпени. Подобна преценка може да се направи по-късно, като се изхожда от симетричността или несиметричността на формата на остриетата им. Тъй като няма публикуван възможно по-пълнен каталог на

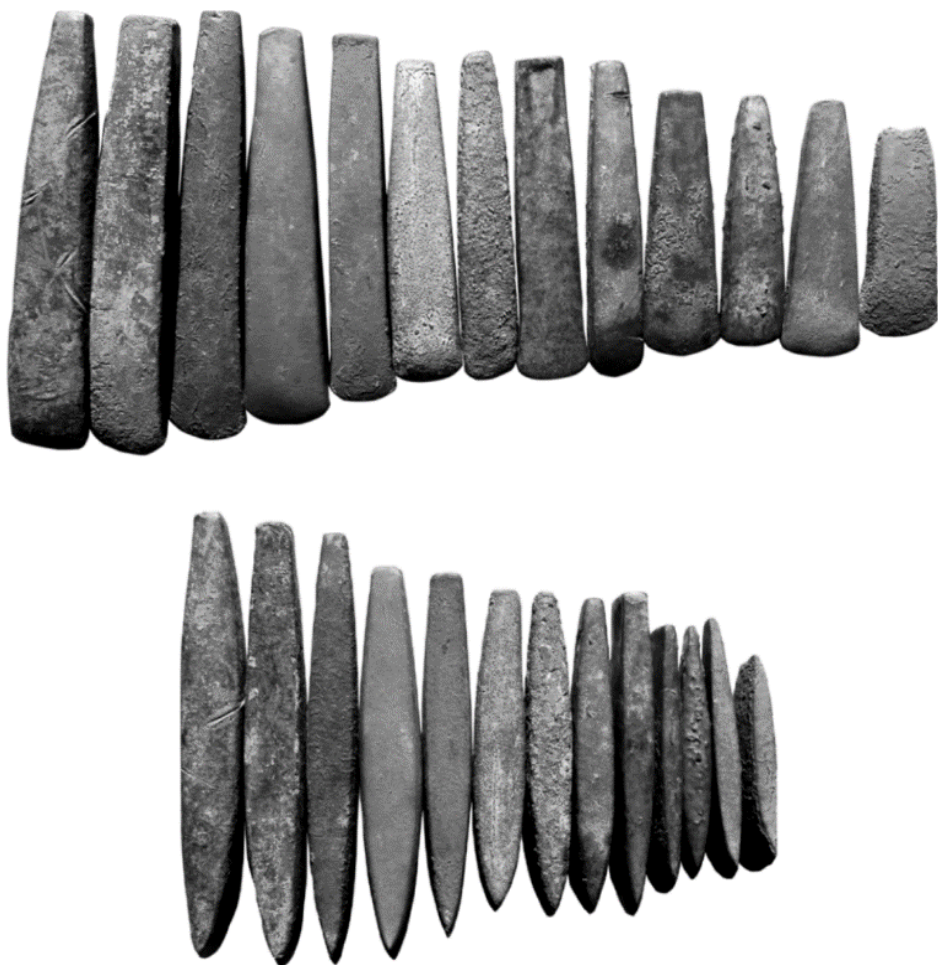

намиращите се в обществените колекции медните сечива/оръжия с точни описания и фотоси на съществените им проекции, сме затруднени да направим коректна преценка. В проучванията се приема, че след монтирането на медните сечива/оръжия в техните държатели (определящи начина им на използване), при медните брадви-длета (както и при медните брадви-чукове) се наблюдава по-голямо износване на единия от двата краища на острието. В някои от тях се отбелязва, че по-големия брой ранни медни брадви-длета от коментираните погребения нямат видими износвания на режещите им части, даващо възможност да се направи извода за поставянето им в погребенията във връзка с общественото положение на погребания, тъй като представляват особено ценни за времето си предмети, свързвани по определен начин с притежателят им.

Разглеждайки непаднали в обществените колекции ранни медни сечива/оръжия няхаме възможност да видим такива, които преди това да не са били почиствани до отстраняване на техните калцирани наслоявания, което затруднява правенето на по-точни изводи. При разглеждане на приеманите за най-ранно отливани брадви-длета (като дадените на **обр. 4.1**) не сме забелязвали никакви особено значими видими износвания на части от режещите им остриета. Предполагаме, че те са единично намирани екземпляри, тъй като нямаме случай да получим информация или да разгледаме в един притежател на повече от един екземпляр. Това ни дава основания да предполагаме, че в повечето случаи най-ранните медни сечива/оръжия са имали едно предимно престижно значение. Разглежданите от нас по-късни плоски и не-толкова масивни брадви-длета, подобни на тези от Варненския некропол, имат забелязващи се различия във вида на двата краища на остриетата им, вследствие с тяхното използване по предназначение. Тези наблюдения ни дават допълнителни доводи в подкрепа на вижданията, че масивните брадви-длета (като дадените на **обр. 4.1**) са най-рано отливаните медни сечива/оръжия. Те се намират в земите от североизточната част на Балканския полуостров и това показва, че именно там се осъществява най-ранното отливане на медни брадви-длета, както и на първите медни изделия с отвор за дръжка, каквито са медните брадви-чукове.

4.1. Най-ранно отливаните масивни медни бравди-длета

общ фотос на част от група най-ранно отливани масивни медни бравди-длета (определяни от някои изследователи като калъпести) (горен ред – ширина, долен ред – дебелина), подредени отляво надясно в низходящ ред на теглата им, като на **обр. 4.1** е представена само поредицата с тегла от 851 до 296 г, а фотосите и метрологичните данни на много добре запазените екземпляри от сбирката ни са дадени в предшестващите ни проучвания (например *Топалов, 2022, 123–193*).

Във втората група влизат отливаните непосредствено след това по-късни медни бравди-длета (представени на общ **обр. 4.2**), подобни на голяма част от екземплярите намерени във Варненския некропол. Вероятно след практическото установяване на качествата на медните сечива/оръжия следващите видове бравди-длета са изработвани със значително по-малка дебелина на телата им.

4.2. По-късно отливаните медни брадви-длета

общ фотос на част от група по-късно отливани медни брадви-длета подредени отляво надясно в низходящ ред на теглата им (горен ред – ширина, долен ред – дебелина), като на **обр. 4.2** е представена само поредицата с тегла от 296 до 89 г, а фотосите и метрологичните данни на много добре запазените екземпляри от сбирката ни са дадени в предшестващите ни проучвания (например *Топалов, 2022, 123–193*)

Съпоставката на формите и теглата на намиращите се в обществените колекции и частните сбирки каменни брадви-длета и ранни медни брадви-длета съвпада с информацията която предоставяме с илюстрирането на част от подобните предмети от собствената ни сбирка. Изхождайки от формите, а именно дължина, широчина и дебелина, както и от съответстващите им тегла, при съпоставката на формите на каменните брадви-длета (**обр. 1.1**) и формите на най-ранните медни брадви-длета (**обр. 4.1**) (последните ненамирани във Варненския некропол от 4600–4400 г. пр. н. е.) убедително се установява правилността на изводите на изследователите, обърнали нужното много важно внимание на факта, че като прототипи за изработка на най-ранните масивни медни брадви-длета са използвани ранните масивни каменни брадви-длета (например *отбелязванията на подобно виждане без коментар и с по едно изречение в Черних, 1978, 103–111; Тодорова, 1986, 145, както и в нашите публикации*). Това дава възможност да се добие представа

за първоначалното непознаване на експлоатационните свойства на метала при направата на най-ранните медни изделия, поради което те са отливани ненужно масивни, подчертано преди всичко чрез изработката им с голяма дебелина. Публикуваните проучвания показват, че най-големи количества от коментираните тежки медни брадви-длета (като дадените на **обр. 4.1**) се намират в североизточната част на България (до 1978 г. са известни само 3 броя от западните райони на България, според Черних, 1978, 111). Наблюденията ни над непопадналите в обществените сбирки екземпляри показва, че те са намирани предимно в района на Варненските езера, в земите по течението на Камчия и земите на юг от Средногорието, като се започне от Бургаските езера, в селищните могили и селищата около Стара Загора и селищата по течението на река Марица до Пазарджишко, т. е. в земите обитавани по това време от неолитните и халколитните обитатели на Варненската цивилизация и обитателите на свързаните с нея близки райони. Въпреки че нямаме достатъчната информация, смятаме че този извод се отнася не само за земите на България, но и за земите от североизточната част на Балканския полуостров. Както отбелязахме, подобни тежки медни брадви-длета, доказано приемани за най-ранните отливани тежки медни сечива/оръжия, много рядко се намират на запад от североизточната част на Балканския полуостров, като най-вероятно те са попаднали там посредством тогавашните търговски взаимоотношения. Отбелязаното по-горе показва, че най-ранния мащабен добив на медна руда, добиването на достатъчни количества мед и отливането на най-ранните тежки медни сечива/оръжия не се извършва първоначално в района на културата Винча, както продължава да се приема и досега от повечето известни изследователи, а в земите от североизточната част на Балканския полуостров, основно в земите на Варненската цивилизация (*подробно разглеждате в Топалов, 2020, Топалов 2022 I и Топалов, 2022*).

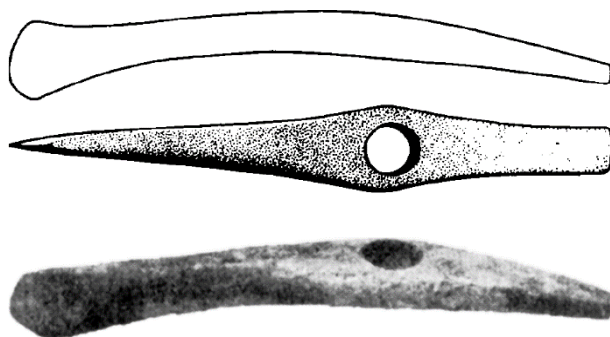
Може да се очаква, че и изработваните по това време медни брадви-чукове с отвори за дръжка от земите на Варненската цивилизация и земите на културата Винча имат подобни различия във формите на телата си. Въпреки че това се установява по-трудно, има основания да приемаме, че в повечето случаи и при тях съществува отбелязаното при разглеждането на каменните брадви/длета и каменните брадви-чукове различие във формите. По-нататък представяме резултати от правените сравнения.

Според проучванията ни най-раните медни брадви-чукове би следвало да се разглеждат като принадлежащи към две основни групи (**обр. 5.1** и **обр. 5.2**). Към първа група отнасяме рядко срещаните и вероятно изработваните най-рано прототипни медни брадви-чукове, имащи предимно леко огъната форма. Към втората група отнасяме създаваните малко след това и изработвани в големи количества по-масивни медни брадви-чукове, имащи предимно неогънато правоъгълно тяло. Съществуват и рядко срещани медни брадви-чукове, които имат кръгла форма на тялото си. На настоящия етап на проучване не ги отделяме в отделна група, която вероятно би следвало да

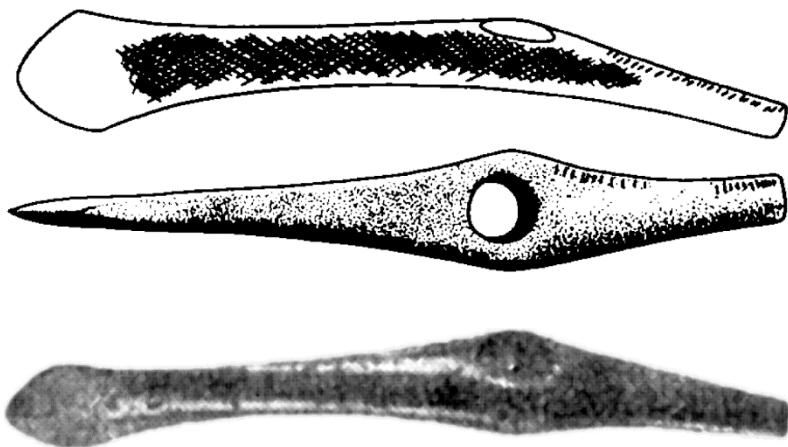

заема междинно положение между двете отбелязани групи. Въпреки това ще представим и техни представители (**обр. 5.2г**).

Към първа група (представена на **обр. 5.1а-б**) принадлежат най-вероятно ранните прототипни представители на медните брадви-чукове изпълнявани не-толкова масивни и имащи леко огънати тела, заимствани от формата на използваните дотогава рогови брадви-чукове. Тъй като нямаме екземпляр с подчертано огънато тяло даваме рисунка, фотос и описание на две такива медни брадви-чук от Варненския некропол.

огънатата медна брадва-чук тип Девня от некропола Варна, тегло неуказано, дължина 158 мм, отвор за дръжка неуказан мм (Иванов, Аврамова, 1997, 33.3; рисунка от Todorova, 1981, *tafel* 10, *обр.* 147), **обр. 5.1а**

огънатата медна брадва-чук тип Девня от некропола Варна, тегло неуказано, дължина 207 мм, отвор за дръжка неуказано мм (Иванов, Аврамова, 1997, 46.6; рисунка от Todorova, 1981, *tafel* 10, *обр.* 146), **обр. 5.1б**

Към втора група (представена на **обр. 5.2а, 5.2б и 5.2в**) принадлежат представителите на медните брадви-чук с неогънати плоски правоъгълни тела. Тъй като се изказват различни мнения за това къде те са били отливани за първи път и в какви разновидности, ще представим по един екземпляр от всяка разновидност от тематичната ни сбирка. На **обр. 5.2а** това е имащата най-голямо тегло и размери медна брадва-чук, на **обр. 5.2б** това е подобната на намираните във Варненския некропол масивни екземпляри и на **обр. 5.2в** е имащата най-малки размери и тегло медна брадвичка/чук (*медните брадвичукове публикувани в Топалов, 2020, 159, 161 и 165*).

полуплоска ранна медна брадва-чук с отвор за дръжка, тегло 921 г, дължина 171 мм, ширина макс 47,5 мм, дебелина макс 27 мм, ширина на режещото острие 38 мм, отвор 28-29 мм, местонамиране неизвестно, вероятно Варненско, сбирка Топалов, **обр. 5.2а**

брадва-чук (оръжие?/символ на власт?) мед, тегло 380 г, дължина 130 мм, ширина макс 38 мм, дебелина макс 15 мм, отвор 18 мм, острие 24 мм, местонамиране с. Слънчево, Варненско, сбирка Топалов, **обр. 5.2б**

медна/медно-арсенова(?) бравда-чук с отвор за дръжка, тегло 67,31 г, дължина 101 мм, ширина на тялото в зоната на отвора 20 мм, широчина на острието 12 мм, дебелина макс 8,8 мм, отвор 11,5 мм, местонамиране в близост до с. Деврене, Варненско, сбирка Топалов, **обр. 5.2в**

На **обр. 5.2г** представяме общ фотос на част от бравдите-чукове от сбирка Топалов.

медни бравди-чукове, сбирка Топалов, **обр. 5.2г**

Отбелязаните по-горе рядко срещани медни бравди-чукове с кръгла форма на тялото си, имащи сходства с горните две групи, са представени на **обр. 5.2г**. Според нас леко огънатата с тегло 168,2 г (първата отляво-надясно) принадлежи към най-ранно отливните, докато тази с тегло 358,9 г (петата отляво-надясно) е възможно да е отливана по-късно (*тези медни брави-чукове са публикувани в Топалов, 2020, 164 и 162*).

Допреди публикуването на медните брадви-чукове от района на Горна Струма смятахме, че поради съвместното намиране в района на Варненската цивилизация на каменни брадви-длета с удължена форма, на каменни и рогови брадви-чукове с удължена форма и на отливните с много подобни по форма ранни медни сечива/оръжия би следвало точно в този район да са създадени и най-ранните прототипи и типове ляти медни брадви-чукове. Установеното в някои проучвания намиране на варианти на подобни типове медни изделия и на запад от земите на Варненската цивилизация налага да се потърсят причините, поради които някои изследователи поставят или може да поставят под съмнение приоритета на населението от земите в на Варненската цивилизация при създаването на първите образци медни сечива/оръжия и главно на медните брадви-чукове, както и да се докаже несъстоятелността на тези виждания.

Понастоящем се считат за археологически доказани търговските взаимоотношения на населението от североизточните райони на Балканския полуостров с населението обитаващо северните земи над Черно море. Значителни количества от най-ранните медни сечива/оръжия, отливани от добивана в този район медна руда, са намерени далече на север от района на тяхната изработка. Установен е и значителен износ на мед с произход от Средногорието и Странджанско към същите земи (*Рындина, 1970, 15–22; Черних, 1978, 88–89, 263–265; Рындина, Орловская, 1978, 298; Тодорова, 1986, 147–148*). Може да се предполага, че подобен износ на медни изделия и мед е осъществяван и към западните райони на Балканския полуостров. Довод за това предоставя изследването на изотопите на оловото в сечивата/оръжия и украшения от Варненския некропол и Дуранкулак (*Димитров, 2007*). То установява, че малки количества медна руда от района на Горна Струма също е използвана при тяхната изработка. Това означава, че известни търговски отношения между североизточните и централните земи на Балканския полуостров, включващи търговия с медна руда или медни изделия, са съществували вероятно от края на VI и през V хил. пр. н. е. Тези контакти предполагат обмен не само на материали, а вероятно и на технологични умения за добив на мед и изработка на медни сечива/оръжия. Смятаме, че намираните в района на Горна Струма екземпляри, разглеждани като отливани от мед предимно от рудни находища от този район, в началото са били изработвани при съобразяване с основните прототипни форми на изделията отливани в земите на Варненската цивилизация, при това и с използването на мед от нейните медни рудници. Може да се очаква, че същата форма е спазвана и при изработване на подобните медни екземпляри отливани в съседните на Горна Струма земи. Според Е. Черних (*Черних, 1978, 103, 114,*

264–265) сведения за износ на мед в западно и северозападно направление по това време не са известни или са спорни. Поради това, че според него съществува голямо подобие на отливаните на запад брадвичукове, особено характерно за намираните в района на Горна Тиса и Словакия, има основания да се предполага износ на медни сечива/оръжия от североизточната част на Балканския полуостров към тези западни райони. Вероятно е имало обмен на медна руда или мед срещу медни изделия, косвени сведения за което намираме след установеното използване на малки количества мед от западни находища в медните изделия от Дуранкулак и Варненския некропол (*данни за състава на металите и изотопите на оловото в тези предмети в Димитров, 2007, 21–58*). Това което следва от съпоставката на фотосите на представените образци от сбирката ни от каменни брадвичдлета, каменни брадвиччукове, медни брадвичдлета и медни брадвиччукове от двата коментирани района показва известни различия, според нас дължащи се на местните традиции при изработката на предшестващите ги каменните сечива/оръжия. Тези различия са по-добре изразени при по-късно изработваните медни брадвиччукове, тъй като тези намирани в района на Горна Струма са с по-широки но по-къси тела, за разлика от отливаните в района на Варненската цивилизация екземпляри, които имат по-удължени спрямо ширината си тела. Сравнително малкото известни досега на изследователите количества на медни сечива/оръжия намирани в района на североизточната част на Балканския полуостров може да се обясни главно с непознаване на действително съществуващите количества от тях, т. е. с липсата на сведения за непопадналите в музейните колекции екземпляри и от продължителната негативна практика намираните доскоро при земеделски дейности медни изделия да се предават за претопяване като вторични суровини. Не следва да се пренебрегват последствията и от вече установения значим износ на ранна мед на север/североизток. Преценяваните/приеманите досега като сравнително малки количества намирани медни сечива/оръжия могат да са резултат и от предполагащите от повечето изследователи нашествия на идващи от север племена или поради краткотрайни неблагоприятни климатични промени в района, довели до известно прекъсване на положителното политическо и икономическо развитие на населението в тези земи, както и разселване на част от обитаващото тези земи население на запад и юг. Едно друго защитавано в проучванията ни мнение (*Топалов, 2020, 47–50; Топалов, 2022 I, 10–13; Топалов, 2022, 113–114*) е свързано с виждането за въвеждане за първи път именно в този район на най-ранното използване на арсенов бронз (медна сплав с повишена здравина и износоустойчивост), позволяващ създаването на не-толкова масивни, но подобни по форма сечива/оръжия, отнасяни дори и

понастоящем без достатъчна аргументировка към някакъв по-късен период от време. Преди това се приемаше, че арсеновия бронз се е появил на Балканския полуостров едва след въвеждането му в района на Мала Азия през IV хил. пр.н.е. (*Перницка, 1994, 33*). Ако следващите проучвания потвърдят това ни виждане ще се окаже, че и по-късните медни и медно-арсенови сечива/оръжия, запазващи ранните форми, но изпълнявани не толкова масивни, отново ще следва да се разглеждат като създавани за първи път в района на Варненската цивилизация, т. е. от местното и население, което според повечето изследователи се приема за напуснало по това време обитаваните от тях земи.

Изхождайки от направените по-горе съпоставки между намираните в североизточната част на Балканския полуостров каменни, рогови и медни ранни медносплавни сечива/оръжия имаме основания да смятаме, че те дават достатъчни доводи в подкрепа на виждането за водещата роля на населението от тези земи при осъществяване на прехода от каменни и рогови сечива/оръжия към медни сечива/оръжия. Тя се изразява в създаването и използването на най-ранните големи открити медни рудници, създаването на металургичните процеси свързани с добива на метали, създаването на методи и форми за отливане на металите, както и на техническите умения за допълнителна механична обработка на правените отливки. В подкрепа на това виждане ще отбележим някои резултати от проучвания на занимаващите се с тази тематика изследователи, обикновено имащи различаващи се от нашите виждания. Те са разгледани сравнително подробно в проучванията ни (*Топалов, 2020; Топалов, 2022, част I и последно в Топалов, 2022*), като тук отново ще ги коментираме накратко.

Както отбелязахме, продължава да се приема, че най-ранния рудодобив и най-ранното топене и използване на добиваната мед за отливки на медни изделия се осъществява не в района на Варненската цивилизация, а в земи от централната част на Балканския полуостров, известни като принадлежащи на културата Винча. Ще представим данни от публикуваното напоследък проучване на Радивоевич, Груич (*Radivojevic, Grujic, 2018, а неговото подробно разглеждане е направено в проучването Топалов, 2022, 97-107*), с добавяне на нужният според нас коментар. То се основава на изследване на 410 предмета датирани за създавани в период от 6200 до 3200 г. пр. н. е., което според нас е крайно недостатъчно за правене на имащи съществено значение оценки. При това значителна част от направените анализи са върху медни руди, дребни предмети изковани от самородна мед и при недостатъчно според нас анализиране на метала на ранни отливани медни сечива/оръжия/украшения.

При разглеждане на най-ранния период (**6200–5500 г. пр. н. е.**) се използват и коментират само изделия направени от малахит, което не дава никакви основания да се предполага съществуването на някакви металургични процеси по това време.

При разглеждане на следващия период (**5500–5000 г. пр. н. е.**) проучването се базира на изследване на медни минерали и малахитови мъниста, като се приема, че най-ранната мина е тази в Рудна глава, въпреки отбелязването, че в нейните околности "...не са открити метални артефакти от този период (или по-късни), които да съответстват по състав и изотопи на този източник", т. е. няма никакви основания за това че Руда глава е най-ранната известна мина, метала от която да е бил употребяван за отливане на медни изделия. Дадените данни за големината на тази мина не предполагат значима металургична дейност и добиване на достатъчни количества мед за отливане на тежки медни сечива/оръжия. Това са ями с диаметър 1,6–1,8 метра и дълбочина до 3,2 метра, а тъй наречените нейни "шахти" са с размери 0,4–0,5 метра (*данните за техните размери са от проучването на Черних, 1978, 125*). Не се отбелязват действителните рудници от Средногорието и Странджанско, както и публикуваните сведения за намиране на ляти медни изделия от края на VI хил. пр. н. е. в Дуранкулак, доказано изработвани от метал добиван във вече съществуващите големи рудници в Средногорието и Странджанско. Следва да се отбележи, че дори само един от тези рудници, разработван още от края на VI и началото на V хил. пр. н. е., какъвто е Ай Бунар, има като обща територия на открити рудни разработки над километър с обособени участъци от тях с дълбочини до 20 м и ширини от порядъка на 10–15 м. (*Черних, 1978, 56–78*). Дори само този пример показва, невъзможността да се смята, че Руда глава е най-ранната известна мина, а добивания в нея метал да е бил употребяван в първите следващи според проучването периоди за отливане на първите медни сечива/оръжия, обикновено имащи тегла между 500–1000 г.

При разглеждане на следващия период (**5000–4600 г. пр. н. е.**) се отбелязва, че тогава се поставя и началото на топенето на мед "... което съответства на най-ранните известни метални артефакти, появяващи се в културния обект Винча, последвани от подобни находки от Черноморието и Южна България". Изказано е и мнението, че "... в самия край на този период археолозите са регистрирали първите минни действия в България, на мястото на Ай Бунар, започнати от носителите на културата Марица." Тези изключително неверни твърдения противоречат на установеното намиране на сравнително масивни медни гривни, изработвани от дълги отливани ленти/ивици с правоъгълно или кръгло сечение в погребенията от некропола в Дуранкулак,

погребения датирани непосредствено след края на VI хил. пр. н. е. (*Todorova, 2001, tafel, 32–35, където са илюстрирани тези ранни медни гривни*). Те противоречат и на намирането около 4600–4400 г. пр. н. е. на разнообразните типове тежки медни сечива/оръжия във Варненския некропол. Следва да се отбележи, че в същото време в коментираното проучване на двамата автори се отбелязва, че на територията на Винча по това време се изработват само дребни украшения от малахит и кована самородна мед. Въпреки това от тези и други изследователи е направен извода, че културата Винча е най-развитата по това време на Балканите и в Югоизточна Европа, както и виждането, че тя има най-продължително развитие и най-голям обхват на разпространение (*мнение поддържано от Garasanin, 1997, 57–85 и много други изследователи, като например Хаарман, 2015, 14–16, 22–29, 85–88, 161–166*).

При разглеждане на следващия, при това необосновано кратък според нас период (**4600–4450 г. пр. н. е.**), той се отбелязва като етап на западане на културата Винча и като етап на непрекъсващо положително развитие на металодобива и металообработката в североизточната част на България. Едва тогава се отбелязва “културата Варна”, предимно поради налагащото се коментиране на намирането в този район на най-рано създаваните различни типове/видове златни предмети. Според нас по това време не започва западане на културата Винча, а той представлява действителното начало на рудодобива и развитието на металургията в този и съседните му на север райони, развитие повлияно според нас от съществуващите постижения от земите на Варненската цивилизация.

При разглеждане на следващия период (**4450–4100 г. пр. н. е.**) се счита, че той се характеризира с постепенен упадък на населението, обитаващо източните райони и се приема, че центъра на рудодобива и металообработката се премества към западните райони на Балканския полуостров и Трансилвания. Според нас това “преместване” започва да се осъществява едва в самия край на периода, като силно се преувеличава тезата за липсата на археологически сведения за района от източната част на Балканския полуостров за близо половин хилядолетие по-нататък. Тук няма да представяме следващите части на коментираното проучване, но ще отбележим, че в него се дават сведения за намиране за първи път в района на източна Сърбия, т.е. в района на Винча, и съседните и територии на север от Дунав на златни предмети едва след 4100–3700 г. пр. н. е. (*Отново отбелязваме, че разглеждаме част от проучването на Radivojoevic, Grujic, 2018 с критични бележки към считаните от нас за неправилни изводи и с използване на отделни сведения от него за доаргументиране на вижданията ни за началото на рудодобива и металургията през тази епоха*).

Направения общ преглед на размерите на рудните разработки, на количествата добивана ранна мед, на постиженията в металургията и металообработката, а косвено и на разнообразието на типове и разновидности най-ранни медни сечива/оръжия от района на културата Винча и от земите на Варненската цивилизация показва неоснователността на дългогодишно налаганите виждания, че началото на мащабен рудодобив, овладяването на необходимите металургични процеси за получаване на медна руда, създаването на разнообразни форми и способности за отливане на медни предмети не се осъществява за първи път в развитието на човечеството в района на културата Винча, при това още към края на VII хил. пр. н. е. По това време в този район имаме традиционното за тази епоха използване на различни видове медна руда за направа на дребни накити, както и направата на незначителни количества дребни накити от самородна мед чрез коване. Началото на значителен рудодобив на медна руда и всички последващи дейности до създаването на най-ранните отливани тежки медни сечива/оръжия и други типове медни предмети се осъществява от продължително обитаващото земи от североизточната част на Балканския полуостров местно население. Направените съпоставки на съществуващите дотогава и използваните след това каменни и рогови сечива/оръжия според нас показват, че първите отливани медни сечива/оръжия са създавани по подобие на използваните и по-рано в същите земи каменни и рогови сечива/оръжия. Посредством търговските контакти със значително отдалечени земи, тези първи ляти медни изделия се разпространяват в тях, като намирането им понастоящем в тези земи дава основания за представянето на една неправилна представа къде за първи път в човешката история е осъществен прехода от използване на каменни и рогови сечива/оръжия към въвеждане на отливани медни/медносплавни сечива/оръжия. Неприемащите това виждане изследователи би следвало да представят към вече представените аргументирани свои доводи и допълнителни точни съпоставки между доказано отливаните в земите от североизточната част на Балканския полуостров типове ранни медни сечива/оръжия и каменните и роговите сечива/оръжия използвани по това време в приеманите от тях за имащи в това отношение приоритет други райони от тогавашния свят. Ако направените съпоставки докажат несъответствието във формите им, това ще бъде още един довод срещу опитите да се налага неправилното според нас тяхно мнение за това къде са били създадени за първи път в човешката история отливаните тежки медни сечива/оръжия.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова, 1978:** Аврамова М., Мит, ритуал и злато на една “несъстояла се цивилизация”, Мит, ритуал, злато на една “несъстояла се цивилизация”, 1997.
- Бояджиев, 2014:** Бояджиев К., Въоръжение през халколита в българските земи, Дисертации, том 9, 2014.
- Димитров, 2007:** Димитров К., Медната металургия по Западния бряг на Черно море (средата на V – началото на IV хил. пр. Хр.), Автореферат, 2007.
- Иванов, 1978:** Иванов Ив., Съкровищата на Варненския халколитен некропол, 1978.
- Иванов, 1997:** Иванов Ив., Варна и раждането на европейската цивилизация, 1997, 17–24.
- Иванов, Аврамова, 1997:** Иванов Ив., Аврамова М., Варна и раждането на европейската цивилизация, Мит, ритуал, злато на една “несъстояла се цивилизация”, Варненски некропол, 1997.
- Лещаков, 2003:** Лещаков К., Спасителни разкопки на обект Ябълково, АОР, 2003, 15–17.
- Михайлов, 2008:** Михайлов Ф., Нови данни за най-ранния добив и обработка на мед в долината на Горна Струма, Сборник Чичикова, 2008, 35–46.
- Перница, 1994:** Перница Е., Състояние на природонаучните изследвания върху най-древните метали, Проблеми на най-ранната металургия, 1994, 14–89.
- Радунчева, 2000:** Радунчева, А., Организация на рудодобива и металургията в българските земи в каменномедната епоха, годишник на НБУ, 4–5, 2000, 87–95.
- Рындина, 1994:** Рындина Н., Две фази в развитие Балкано–Карпатской металлургической провинции, Проблеми на най-ранната металургия, 1994, 139–162.
- Рындина, Орловская, 1978:** Рындина Н., Орловская Л., Результаты металлографического исследования, Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии, 1978, 286–321.
- Тодорова, 1986:** Тодорова Х., Каменно медната епоха в България, 1986.
- Тодорова, 1994:** Тодорова Х., Основни етапи в развитието на най-ранната металургия, Проблеми на най-ранната металургия, 1994, 5–13.

Топалов, 2013: Топалов С., Принос към проучване използваните и вероятно използваните предметоподобни форми на средства за размяна от земите на древна Тракия през първото хилядолетие пр. н. е. Лятите монети-стрели на Аполония Понтика, 2013.

Топалов, 2017: Топалов С., “Приноси към проучване металургичното производство и металообработването в земите на древна Тракия през каменно медната и бронзовата епохи” (Топалов, 2017, под печат, вече отпечатана Топалов, 2020).

Топалов, 2019–2021: Топалов С., Двойните брадви вземите от източната част на Балканския полуостров през VI–I хилядолетие пр. н. е., 2019–2021.

Топалов, 2021: Топалов С., Приноси на населението от района на източната част на Балканския полуостров, осъществило за първи път в човешката история организиран добив на медна руда, развитие на металургията и металообработката, както и създаването на първите медни тежки сечива/оръжия без отвор за дръжка и с отвор за дръжка в периода от края на VI до IV хил. пр. н. е.

Топалов, 2022/I част: Топалов С., Приноси към проучване металургията и металообработката от района на източната част на Балканския полуостров, 2022.

Топалов, 2022: Топалов Ст., Металургията и металообработката в района на североизточната част на Балканския полуостров, 2022.

Топалов, 2023/1: Топалов Ст., Археологически материали от частна сбирка с вероятно отношение и към ранния рудодобив и металургия в североизточната част на Балканския полуостров. Доклад, изнесен на конференция “Българознание” на 13.05.2023. Под печат.

Хаарман, 2015: Хаарман Х., Загадката на Дунавската цивилизация, 2015.

Черних, 1978: Черних Ев., Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии, 1978.

Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus, Bundesrepublik Deutschland, 2004.

Hartmann, Sangmeister, 1972: Hartmann, Sangmeister,

Radivojevic, Grujic, 2018: Radivojevic M., Grujic J, Community structure of copper networks in the prehistoric Balkans: An independant evaluation of the archaeologiúal record from the 7th to the 4th millennium BC, Journal of Complex Networks (2018) 6, 106–124.

- Radivojevic, Grujic, 2018:** Radivojevic M., Grujic J, Radivojevic, Grujic, 2018: Radivojevic M., Grujic J, Community structure of copper networks in the prehistoric Balkans: An independent evaluation of the archaeological record from the 7th to the 4th millennium BC, *Journal of Complex Networks* (2018) 6, Supplementary Information, 1–15.
- Todorova, 1981:** Todorova H., Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX, 14, München, 1981.
- Chichadziev, 1999:** Chichadziev St., Contribution to the Research of the Earliest Copper Extraction and Processing in the Struma Basin, *Arch. Bulgarica*, II, 1998, 2, 10–14.